

Verzoening tussen kerken

Jacobs, J.Y.H.A.

Published in:
Religie, geweld, verzoening

Publication date:
1996

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Jacobs, J. Y. H. A. (1996). Verzoening tussen kerken: Een moeizame exercitie. In F. van Iersel (Ed.), *Religie, geweld, verzoening* (pp. 155-168). Gooi & Sticht.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Verzoening tussen kerken: een moeizame exercitie

Jan Jacobs

Bij wijze van inleiding

De titel van deze bijdrage heeft niet alleen het karakter van een observatie, maar geldt ook als een conclusie. Met deze stellingname zal ik iemand die ook maar enigszins vertrouwd is met de meer recente kerkgeschiedenis, nauwelijks verbazen. Streven naar en werken aan verzoening blijkt in zeer uiteenlopende omstandigheden en voor zeer uiteenlopende instituties een uiterst hachelijke zaak. Kerken vormen hierop zeker geen uitzondering. Maar alvorens de aandacht expliciet op die kerken te richten, kan het nuttig zijn kort stil te staan bij enkele actuele verzoeningspogingen tussen staten. Ze bevatten een leermoment dat ook voor het gesprek tussen kerken belangrijk kan zijn.

Enkele pogingen tot verzoening in de relatie tussen staten

Tussen september 1994 en augustus 1995 is in Nederland een tweetal debatten gevoerd waarin 'verzoening' een steeds terugkerend onderwerp vormde. Eerst was er het zogeheten Duitsland-debat. En toen dat na de viering van vijftig jaar bevrijding op 5 mei 1995 van de voorpagina's van de kranten verdwenen was, kwam er het Indonesië-debat voor in de plaats. Beide zijn uiteraard volstrekt onvergelijkbaar. Maar in beide gevallen werd wel duidelijk dat een volledig herstel van diplomatieke betrekkingen, het afleggen van staatsbezoeken, de sluiting van handelsakkoorden en de vrije uitwisseling van cultuur en wetenschap klaarblijkelijk niet voldoende zijn om van verzoende verhoudingen te spreken. Meer dan eens werd in genoemde debatten benadrukt dat er – vijftig jaar na dato – concrete tekenen van verzoening gesteld moesten worden, bij voorkeur onderstreept door openlijk uitgesproken verontschuldigheden van de kant van de vroegere boosdoener. Zo had bondspresident Roman Herzog – althans volgens de

Amsterdamse historicus Hess – uitgenodigd moeten worden om op 4 mei een krans te leggen bij het monument op de Dam in Amsterdam. En voorts had premier Kok – naar de opvatting van bisschop Muskens van Breda – tijdens het staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië in augustus 1995 best een krans mogen leggen bij het standbeeld van Soekarno en Hatta in Jakarta¹. Alleen verzoening maakt vrij. Maar uit de soms zeer afwijzende reacties op de zojuist genoemde voorstellen bleek ook dat een periode van vijfenveertig tot vijftig jaar voor een aantal betrokkenen te kort is om de stelling 'verzoening maakt vrij' te kunnen onderschrijven. Daarvoor zeurt de pijn van alle individueel en collectief opgelopen wonden klaarblijkelijk nog te zeer door.

Raken wij hier de kern van het probleem? Is het verleden in beide gevallen nog te vers? Moeten de direct betrokkenen, slachtoffers én daders, allemaal overleden zijn alvorens werkelijk sprake kan zijn van een volledig herstel van gemeenschap? En is daarvoor dan meer vereist dan het in goede harmonie blijven cultiveren van de inmiddels gerealiseerde vriendschappelijke betrekkingen? Klaarblijkelijk wel.

Maar hoe zit het dan met de moeite die kerken ermee hebben hun onderlinge onmin te overstijgen? Daar gaat het in vrijwel alle gevallen toch om scheuringen waarvan de oorsprong veel verder in de tijd achter ons ligt. En daar komt nog bij dat die breuken en afscheidingen meestal niet zonder schuld aan beide zijden hebben plaatsgevonden. Wat betekent dat voor een eventuele verzoening? Moeten concrete tekenen van verzoening nu van twee kanten komen? Of gaat het bij een verzoening tussen kerken over iets heel anders, omdat de voorgeschiedenis – dat wil zeggen: de periode van onenigheid waarin het tot confessievorming is gekomen – in de loop van de jaren zoveel uiteenlopende facetten heeft gekregen?

Een nadere afbakening van het gekozen thema

Het is belangrijk te noteren dat verzoening tussen kerken al een aantal decennia steeds weer opnieuw gerelateerd wordt aan de oecumenische beweging, die vanaf het begin van deze eeuw zo'n sterk stempel drukt op de christenheid. Dat is niet verkeerd. Maar we mogen niet vergeten dat het hier in feite gaat om een notie die ten diepste verbonden is met de identiteit van het christendom vanaf zijn oorsprong.

De oproep tot verzoening past allereerst in een reeks bijbelse appels waartoe ook behoren de uitnodiging tot bekering, gerechtigheid, barmhartigheid, rentmeesterschap, vernieuwing en hoop. De notie 'verzoening' wordt in de Schrift zelfs expliciet gethematiseerd. Onder verwijzing naar 2 Korintiërs 5, 17-20 mag men wellicht zeggen dat 'alles wat de Bijbel zegt over vergeving, bevrijding, redding, heil, rechtvaardiging en heiligmaking,

onverbrekelijk samenhangt met het feit van de verzoening. Het is alles een nadere uitwerking en toepassing van wat verzoening, die als een feit 'in Christus' tot openbaring is gekomen, voor heel de menselijke existentie betekent². Het is tegen die achtergrond een wat wrange speling van het lot dat theologische meningsverschillen over de precieze draagwijdte van die betekenis in de loop van de kerkgeschiedenis steeds opnieuw tot conflicten hebben geleid, juist over de inhoud van dat begrip verzoening.

Verzoening wordt vanouds ook beschouwd als één van de vier hoofdfuncties in het – professionele – pastoraat, en wel samen met genezing, ondersteuning en geestelijke leiding. De verzoening krijgt dan gestalte in enerzijds vergeving en anderzijds het opleggen van boetedoening.

Maar over deze bijbelse en pastorale implicaties van het begrip verzoening, zowel in collectieve als individuele zin, wordt hier niet verder gesproken. Centraal in deze bijdrage staat verzoening, opgevat als het overstijgen van een situatie van verscheurdheid tussen kerken in institutionele zin. Daarbij dient men oog te hebben voor het feit dat kerken, anders dan staten of belangengroeperingen, organisaties zijn van normatieve signatuur.

Is verzoening tussen kerken niet te hoog gegrepen?

Dat het streven naar verzoening tussen kerken een mooi, maar uiteindelijk weinig realistisch ideaal is, valt uit vele monden te horen. Om die bewering te staven zit men meestal niet om voorbeelden verlegen. Zo lijkt in Nederland van een Verenigde Protestantse Kerk nog lang geen sprake. Toch zijn de gesprekken over een hereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, die sinds 1892 als zelfstandige denominaties naast en tegenover elkaar staan, al vanaf 1961 gaande. In 1986 sloot zich ook de Lutherse Kerk bij dit toenaderingsproces aan. Maar vanwaar die zo moeizame procesgang, nu het er werkelijk op aan komt? Veel hervormden hebben hun 'vaderlandse' kerk klaarblijkelijk toch nog te lief. In evangelisch-lutherse kring is men bang voor verlies van de eigen identiteit bij een samengaan met twee andere kerken die uit een geheel andere protestantse traditie stammen. En gereformeerden vrezen dat de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente onder druk komt te staan wanneer de fusiebesprekingen eenmaal in een beslissend stadium geraken.

Dit soort problemen speelt overigens ook bij op het oog minder verstrekkende pogingen tot verzoening. De officiële relaties tussen de rooms-katholieke kerk en de uit 1889 daterende Oud-Katholieke Unie van Utrecht, die omstreeks 1966 zo veelbelovend leken, zijn op dit moment zowel op mondiaal niveau als in de verschillende betrokken landen, waaronder Nederland, uiterst kil. Het zou mij niet verbazen wanneer aan oud-katholieke kant soortgelijke angstgevoelens jegens Rome leven als bij de protes-

tantse partners in het Samen-op-weg-proces jegens elkaar. Verder moet geconstateerd worden dat de katholieke kerk nog steeds geen lid is van de Wereldraad van Kerken, terwijl lokale katholieke kerken in een niet te verwaarlozen aantal landen soms al jaren lang participeren in een nationale Raad van Kerken (in Nederland sedert 1968). De specifieke universaliteitsaanspraken van de Romana wegen klaarblijkelijk toch zwaarder dan de wil volledig deel te nemen aan een organisatiestructuur waarin verzoening steeds opnieuw geoefend kan en ook moet worden³. En 'het deelnemen aan elkaars heilige diensten' ten slotte – anders gezegd: het praktiseren van een eucharistische gastvrijheid op de grondslag van de gemeenschap van het doopsel – blijft zelfs als 'middel tot genade' (misschien mag ik zeggen: als teken van verzoening) in elk geval voor de leiding van de katholieke kerk een uiterst problematisch gegeven, alle oecumenische toenadering ten spijt⁴.

Of zijn de zaken die hierboven werden opgesomd, niet meer dan weeffoutjes in een verder prachtig weefsel waaraan al bijna honderd jaar met grote inzet wordt gewerkt? En daarmee doel ik dan op de eerder genoemde oecumenische beweging die aan het begin van deze eeuw op uiteenlopende plekken in diverse kerken door een aantal enthousiaste voortrekkers in gang werd gezet. Hun inspanningen vonden in 1948 een eerste bekroning. In dat jaar werd in Amsterdam de Wereldraad van Kerken opgericht, waarbij ongeveer vijfhonderd gedelegeerden, vertegenwoordigers van 147 christelijke kerken, afkomstig uit ruim veertig landen elkaar op een soort basisformule vonden. Daarin betitelden zij zich als kerken, 'die onze heer Jezus Christus erkennen als God en heiland'. En daarbij bleef het niet.

Een tweede hoogtepunt in de oecumenische toenadering werd gevormd door het Tweede Vaticaans Concilie, dat van 1962 tot 1965 in Rome werd gehouden. Een groot aantal andere christelijke kerken verbond zich als het ware aan deze kerkvergadering van de katholieke kerk door gedelegeerde waarnemers af te vaardigen. Tijdens de vierde zittingsperiode ging het om ruim honderd personen, die meer dan dertig kerken of kerkenfamilies representeerden. De Wereldraad van Kerken was ook vertegenwoordigd. Een aantal van die waarnemers heeft zelfs een rol gespeeld bij de totstandkoming van de verschillende conciliedocumenten, die dan ook blijk geven van een grote oecumenische openheid⁵.

Na het Tweede Vaticaans Concilie is in de lijn van de besluitvorming van het Concilie een groot aantal bilaterale contacten gelegd. Die hebben vervolgens tot dialoogrondes geleid, waarin op belangrijke onderdelen van de gemeenschappelijke geloofsbelijdenis ook een daadwerkelijke overeenstemming tussen uiteenlopende kerken kon worden bereikt.

Kortom, mogen wij eigenlijk wel zo pessimistisch zijn? Is verzoening tussen kerken in feite al niet bereikt, en gaat het er nu eigenlijk alleen nog

maar om de consequenties uit die gerealiseerde verzoening te trekken? Een algemeen antwoord op deze vragen is niet te geven. Bovendien dient men eerst voor ogen te hebben wat met verzoende verhoudingen tussen kerken nu precies bedoeld wordt.

Verzoening als traject

Bij verzoening tussen kerken gaat het om een proces of traject waarbinnen verschillende stappen onderscheiden kunnen worden. Die stappen moeten afgetast en vervolgens ook expliciet gezet worden. Daarom spreek ik ook van 'een exercitie'. Voordat die stappen nader beschreven worden, is het allereerst van belang zich goed bewust te zijn van de uitgangspositie die elk van de betrokken kerken bij de start van een beoogd verzoeningsproces inneemt. Hierin kunnen vier elementen worden onderscheiden.

Allereerst is dat het perspectief dat elk van de betrokken kerken voor zichzelf hanteert. Is dat de nu nog bestaande, actuele verdeeldheid of gescheidenheid (en dat is uiteraard een andere verdeeldheid dan die welke in de aanvangsperiode van de scheuring bestond)? Zo ja, waarop heeft die verdeeldheid dan nog betrekking? Is het de opdracht tot eenheid die ons vanuit het evangelie wordt voorgehouden? Zo ja, hoe moet die opdracht dan worden omschreven? Of is het het meest realistisch uit te gaan van de reeds tot stand gekomen wederzijdse erkenning, beleden en/of beleefd?

Bij dat eerder genoemde uitgangspunt behoort vervolgens ook een explicitering van de inhoudelijke bagage waarmee de partners in het verzoeningsproces ieder voor zichzelf op pad willen gaan. Wanneer men het er bijvoorbeeld over eens is dat niet alle theologische leerregels of dogma's van elk van beide confessies deel moeten uitmaken van het gemeenschappelijk belijden van de ene kerk van Christus, is de volgende vraag wat dan wel noodzakelijk is voor een verzoening. Wellicht is een gemeenschappelijke aanvaarding van de aloude geloofsbelijdenissen: het *Symbolum apostolicum* (de 'twaalf artikelen') en de geloofsbelijdenis van Nicea/Constantinopel van 325/381 voldoende.

Relevant zijn verder ook de 'spelregels' die men in de loop van het verzoeningstraject wil hanteren. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft in het decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging *Unitatis redintegratio* enkele van die spelregels in verband met de katholieke kerk geformuleerd. Ze lijken nu, dertig jaar na dato, nog niets van hun actualiteitswaarde verloren te hebben. Allereerst is dat de erkenning van de andere geloofsgemeenschappen als instrumenten van heilswerkzaamheid van de geest van Christus (artikel 3). Vervolgens het besef dat onze eenheid in Christus in een rijke en ook legitieme pluriformiteit beleefd mag worden: *verscheidenheid met betrekking tot het geestelijk leven en de ker-*

kelijke discipline, alsook ten aanzien van de verscheidenheid van liturgieën en zelfs in het theologisch doordenken van de geopenbaarde waarheid (artikel 4). Verder de benadrukking van het feit dat er een rangorde of hiërarchie van waarheden bestaat in de geloofsleer en de daarop gebaseerde beleving (artikel 11). En ten slotte het broederlijk gesprek op voet van gelijkheid (artikel 9).

Het vierde en laatste aspect van de uitgangspositie zoals die tot nog toe werd gethematiseerd, betreft de verheldering van het einddoel dat men wil bereiken. Is dat inderdaad een hereniging in de zin van een soort fusie op basis van één kerkorde? Gaat het om een herstel van avondmaalsgemeenschap, ruimer een *communicatio in sacris*, mondiaal of lokaal? Of streeft men ernaar dat de betrokken kerken elkaar over en weer als zusterkerken binnen de ene liefdesbond kunnen aanvaarden? En wat zijn dan de consequenties daarvan?

Wanneer wij dan nu het verzoeningstraject zelf bezien, kan als een eerste moment beschouwd worden: een kritische bezinning op de beeldvorming zoals die zich in de loop der eeuwen na het ontstaan van een scheuring over en weer bij de betrokken kerken heeft vastgezet. Aan de basis van die beeldvorming ligt vrijwel altijd het besef dat de waarheid exclusief in de eigen confessie verankerd is blijven liggen, en door de scheuring heen alleen maar helderder is gaan oplichten. De andere partij daarentegen huldigt een valse leer. In het verlengde hiervan doemen vervolgens als vanzelf de stereotiepe zwart/wit-schema's van goed en fout, gelijk en ongelijk, slachtoffer en aanstichter, winnaar en verliezer op. Al deze stereotypen zullen tijdens die kritische bezinning ter discussie worden gesteld. Daarbij zal met vrucht gebruik gemaakt kunnen worden van de historische reconstructie van het ontstaan en voortduren van de desbetreffende gescheidenheid zoals die door kerkhistorici wordt nagestreefd. Die kritische bezinning zal in het bijzonder gevolgen hebben voor het vaak eeuwen lang gekoesterde zelfbeeld en de confessioneel verankerde eigenaardigheden die daarin het meest identiteitsbepalend zijn.

Uit het voorgaande bleek dat bij een verzoening tussen staten het respect voor de eigen identiteit, het eigen nationaal besef van elk van die staten een *conditio sine qua non* is. Dat wordt bij uitstek gesymboliseerd door een kranslegging bij het nationaal monument of een andere *lieu de memoire*. Omdat de identiteit van de verschillende kerken, opgevat als confessies, expliciet verbonden is met onenigheid en verscheurdheid, zal de inzet bij een verzoening tussen kerken niet mogen zijn een onverkorte handhaving van de confessionele identiteit zoals die zich na 1517, na 1563, na 1618, na 1723 of na 1834 achtereenvolgens in het lutheranisme, het natidentijnse rooms-katholicisme, in de beweging der remonstranten, in het

oud-katholicisme of de afscheiding ontwikkeld heeft. Een tweede stap in het verzoeningstraject tussen kerken zal derhalve moeten bestaan in een zekere bereidheid de eigen confessionele identiteit in de smeltkroes van een gezamenlijke geloofsvernieuwing te werpen⁶. Illustratief hiervoor is hetgeen de Nederlandse bisschoppen in hun eerste brief over de deelname aan de oecumenische beweging – februari 1966 – opmerken. Zij schrijven, dat de weg van de verzoening 'daden van offerbereidheid' vraagt. Onbaatzuchtigheid en ruimhartigheid alsmede de bereidheid afstand te doen van devotionele praktijken die op zichzelf goed beleefd kunnen worden, maar voor andere christenen het ware gelaat van de katholieke kerk verduisteren, noemen zij daarbij met name⁷.

Hiermee wil niet gezegd zijn dat het verleden van elk van de betrokken confessies niet meer serieus genomen moet worden. Wel moet gestreefd worden naar een verzoening van de herinneringen. Via 'gedeelde herinneringen'⁸ is het wellicht mogelijk te komen tot, terug te geraken bij, een boven- of vóór-confessionele, gemeenschappelijke, christelijke – dat wil zeggen: evangelische – identiteit. De verschillende christelijke tradities zijn daarvan dan evenzovele, maar partiële uitdrukkingsvormen.

Elk van die tradities cultiveert *ex professo* de herinnering. In eerste instantie is dat de herinnering aan de – gemeenschappelijke – oorsprong: het Christus-gebeuren en wel in het leven van de historische Jezus van Nazaret, maar vooral in het leven van de eerste christen-gemeenten. In tweede instantie zijn het de herinneringen aan de eigen en specifieke confessionele geschiedenis. Verzoening heeft te maken met de wijze waarop die tweede categorie herinneringen ondergeschikt gemaakt wordt aan de vóór-confessionele gemeenschappelijke herinnering. Anders gezegd: de verschillende confessies dienen door een herijking van hun eigen sterk confessioneel gekleurde traditie nieuwe 'convergenties' te formuleren, die concentratie op het wezenlijke mogelijk maken. Dit kan alleen maar bij de gratie van een continu gesprek met de andere kerken, alsmede bij de gratie van een loyale omgang tussen de diverse modaliteiten in eigen kring⁹. Alleen zo kan de confessionele gescheidenheid overstegen worden, en een verzoende verscheidenheid worden gecreëerd.

Dit alles vraagt niet om een *Vergangenheitsbewältigung*, dat wil zeggen: een bijzetten van een inmiddels verwerkt verleden in een archief. Nodig is veeleer – en daarmee ben ik beland bij een derde moment in het verzoeningstraject – een actief blijven omgaan met het verleden. Elke generatie heeft haar eigen verleden, en moet ook de kans krijgen op een eigen manier met dit verleden om te gaan. De context, het referentiekader van de huidige generatie wordt door toedoen van de oecumenische beweging mede bepaald door een geest van verzoening. Van dat besef moet met het oog op de toekomst van het christendom optimaal gebruik gemaakt worden.

Dat men zich bij de start en ook in het verdere verloop van een concreet verzoeningsproces lang niet altijd bewust is van alle implicaties die met het zojuist geschetste traject verbonden zijn, moge blijken uit het nu volgende voorbeeld.

Het streven naar verzoening in praktijk gebracht: de betrekkingen tussen 'Rome' en 'Utrecht'

In het voorafgaande was reeds sprake van een tweetal momenten in de relatie tussen de rooms-katholieke kerk en de Oud-Katholieke Unie van Utrecht. Bij die unie gaat het om een samenwerkingsverband dat in 1889 werd gesloten tussen zich oud-katholiek noemende geloofsgemeenschappen in Nederland, Duitsland en Zwitserland. Nadien sloten zich kerkelijke gemeenschappen van oud-katholieken in onder meer Oostenrijk, de Verenigde Staten, Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië hierbij aan. De betrokkenen vonden elkaar in de zogeheten Utrechtse Bisschopsverklaring. Die werd op 24 september 1889 te Utrecht ondertekend, en kan beschouwd worden als het normerend uitgangspunt bij alle inspanningen die sindsdien vanuit oud-katholieke kring verricht zijn om tot een verzoening met andere kerken te komen. Getuige de tekst stellen de ondertekenaars zich op het standpunt dat 'het geloof der oude kerk, zoals het in de oecumenische geloofsbelijdenissen en in de algemeen aangenomen leerstellige uitspraken van de oecumenische synoden der onverdeelde kerk van de eerste tien eeuwen uitgedrukt is', altijd gewaarborgd moet blijven¹⁰.

Voor de rooms-katholieke kerk leverde deze – traditiegetrouwe – uitspraak als zodanig geen problemen op. Wat voor haar echter volstrekt onaanvaardbaar was, waren de gevolgtrekkingen die de ondertekenaars van de verklaring uit hun stellingname trokken, te weten de verwerping van de dogmatische uitspraken van het Eerste Vaticaans Concilie betreffende de persoonlijke pauselijke onfeilbaarheid en de hoogste jurisdictiemacht van de paus uit 1870, alsmede het dogma over de onbevleete ontvangenis van Maria uit 1854. Met deze uitspraken ging de Romana nu juist in tegen het geloof van de oude kerk, belichaamd in de Schrift en de overlevering van de eerste eeuwen, aldus de ondertekenaars van de verklaring. Hun protesten daartegen vormden overigens de directe aanleiding tot de vorming van de Unie van Utrecht. Met de totstandkoming ervan werd in feite ook een nieuw kerkgenootschap geïntroduceerd: de oud-katholieke kerk, van nu af aan actief in diverse landen.

De laatstgenoemde consequentie is zeker één van de ondertekenaars, te weten de Rooms-katholieke kerk van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie, in de volksmond de Utrechtse Kerk geheten, zwaar gevallen. Zij had zich tot dan toe namelijk nooit als een zelfstandige kerkgemeenschap beschouwd.

Naar eigen zelfverstaan was men (rooms-)katholiek, en stond men in continuïteit met de overgeleverde kerk¹¹. Dat men buiten de gemeenschap met de zetel van Rome was komen te verkeren, was een kerkordelijke zaak, gevolg van een 'kerkrechtelijk non-conformisme'¹² of van een te beperkte invulling van het recht op binnenkerkelijke verscheidenheid.

De clerezie 'dankt' haar ontstaan – anders dan bij haar partners in de unie het geval is – aan een schisma in het eerste kwart van de achttiende eeuw. Inzet was een aantal geschillen over de exacte draagwijdte van het gezag van de paus als hoofd van de universele katholieke kerk in relatie tot de rechten van de plaatselijke – lees: nationale – katholieke kerken. In noord-Nederland leidden die meningsverschillen in 1723 tot de eigenmachtige keuze van een aartsbisschop van Utrecht, die vervolgens zonder de instemming van Rome geldig werd gewijd. Om het schisma te helen dat hiervan het gevolg was, zijn in de periode tussen 1733 en 1786 diverse verzoeningspogingen ondernomen. Die waren meestal afkomstig vanuit Utrechtse kring. Dat geen van die pogingen met succes kon worden bekroond, hing vooral samen met enkele voorwaarden vooraf van Romeinse kant. De Utrechtenaren moesten een tweetal veroordelingen onderschrijven die betrekking hadden op de strijd tegen het jansenisme. Daartoe waren zij echter niet bereid. Volgens hen hadden deze voorwaarden niets met de aanleiding van de breuk zelf van doen. Ze werden er door Rome ten onrechte mee verbonden.

Van het voortduren van de breuk ging een negatieve invloed uit op nieuwe verzoeningspogingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. De gescheidenheid was inmiddels een 'normale' situatie geworden, in elk geval in Romeinse ogen. Dat leidde tot een zekere onverschilligheid voor de mogelijke effecten van eigen gedrag op een eventueel herstel van het contact met de ander. Dat bleek bijvoorbeeld bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De clerezie-bisschoppen van Utrecht en Haarlem beschouwden deze beslissing van paus Pius IX als een ernstige aanslag op hun aanspraken. Met de afkondiging van het Maria-dogma in 1854 tastte diezelfde paus naar de stellige overtuiging van de clerezie de katholieke geloofstraditie aan¹³. Met die opvatting werd het tot dan toe louter kerkrechtelijke geschil op het niveau van het geloof gebracht. Voor de Utrechtenaren betekende een en ander echter niet dat zij van nu af aan alle banden met Rome verbraken. Zij bleven de paus juist zoals voordien in kennis stellen van de voorgenomen wijding van hun nieuw gekozen bisschoppen. Hieraan kwam pas een einde na het Eerste Vaticaans Concilie.

Na 1870 heeft de clerezie geen initiatieven meer genomen om de verstandhouding met Rome te verbeteren. In de aanloop naar de totstandkoming van de Unie van Utrecht werden de bakens geheel verzet. De unie vormde een alternatief. Van daaruit werden openingen gecreëerd naar de Anglica-

na en de orthodoxie. Vanaf 1889 fungeerde de clerezie ook als een zelfstandige en nationale oud-katholieke kerk.

Pas ten tijde van de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Concilie kwam Rome weer in beeld. Omdat de Romana er met dit concilie blijk van gaf toch recht te willen doen aan de door de oud-katholieken altijd hoog gehouden synodaal-conciliaire grondstructuur van de kerk, was de Unie van Utrecht bereid op waarnemersniveau aan dit concilie deel te nemen. Tot de oud-katholieke waarnemers behoorde onder anderen de Nederlander P.J. Maan, die gedurende alle vier de conciliezittingen een tijd lang in Rome verbleef. Hij kwam er in contact met kardinaal Alfrink, voor wie het schisma van Utrecht een historisch begrijpelijk conflict was, maar inmiddels elke bestaansgrond had verloren, alsook met enkele Nederlandse theologen als J.C. Groot en Fr. Thijssen, die in eigen land mee leiding gaven aan het oecumenisch bewustwordingsproces in katholieke kring. Belangrijker nog was dat Maan binnen en buiten de concilie-aula een groeiende waardering ontdekte voor de verscheidenheid binnen de katholiciteit, zelfs over confessiegrenzen heen. 'Dit schiep alles de voorwaarden voor een – overigens informeel opererende – gespreksgroep Rome-Utrecht, die sinds 1964 het moeizame werk van het puinruimen mocht verrichten, en door moeizame arbeid tot stand wist te brengen dat het puin verdween, en men elkaar weer in het vizier kreeg'¹⁴.

Een tastbaar resultaat van dit alles was de voorlezing van een officiële Romeinse verklaring tijdens een plechtige bijeenkomst op 7 november 1966 te Utrecht. Hieruit bleek dat Rome de voorwaarden die het sedert de achttiende eeuw steeds gesteld had alvorens aan een verzoening te willen meewerken, volledig liet vallen¹⁵. Daarmee was een concreet teken van verzoening gesteld.

De eerder genoemde gespreksgroep kreeg nu de status van een officiële commissie. Ze werd belast met het voeren van gesprekken tot herstel van de eenheid. Soortgelijke commissies kwamen er in Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk. Hun werkzaamheden mondden uit in de zogeheten Züricher Nota. Hierin werd onder meer vastgesteld dat de oud-katholieke kerken 'ware sacramenten hebben, en op grond van de apostolische successie met name het priesterschap en de eucharistie'. Zo ook bestaat er tussen deze kerken en de Romana 'een tamelijk nauwe gemeenschap in geloofszaken'.

In de periode 1970-1972 werd deze nota door vrijwel alle betrokkenen aanvaard. En op 8 juni 1972 ontving kardinaal Alfrink vanuit Rome toestemming om 'met de oud-katholieken onderhandelingen te openen over de concrete toepassing van de bepalingen die in de Züricher Nota zijn vastgelegd'¹⁶. Die toepassing betrof in het bijzonder kwesties als de gemengd gehuwden, de sacramentele gemeenschap wanneer noodzaak of geestelijk nut dat raadzaam maakte en wederzijdse organisatorische dienstverlening

en wel al naar gelang de concrete omstandigheden in elk van de betrokken landen.

Hierna trad er een stilstand op in het verzoeningsproces. Wel kan nog opgemerkt worden dat bepalingen uit de Züricher Nota betreffende de *communicatio in sacris* tussen beide kerken vrijwel integraal zijn overgenomen in de nieuwe codex van het kerkelijk recht die in januari 1983 in Rome werd afgekondigd. Hier gaat het overigens om alle kerken waarin ondanks een scheiding ware sacramenten bestaan. Maar hieruit zijn tussen Rome en Utrecht op institutioneel niveau verder nog geen consequenties getrokken. In een brief over de oecumene van de Nederlandse rooms-katholieke bisschoppen uit 1987 heet het dat de dialoog met de oud-katholieke kerk weliswaar leidde tot positieve resultaten, maar dat 'wegens problemen van bovennationale aard nog geen uitvoering werd gegeven aan mogelijke praktische consequenties'¹⁷.

Naar verluidt hebben die problemen vooral betrekking op het optreden van een aantal rooms-katholieke priesters in Duitsland die oud-katholiek zijn geworden. Maar misschien is het ook nuttig te wijzen op een uitlating van kardinaal Willebrands uit 1989, toen nog president van de pauselijke raad voor de eenheid der christenen. Willebrands typeerde de algemene doelstelling van de rooms-katholieke kerk *in oecumenicis* toen als 'het streven naar volle gemeenschap in geloof, sacramenteel leven en kerkorde van christenen, die 'waarachtig ingelijfd bij de gekruisigde en verheerlijkte Christus en herboren tot deelgenootschap aan het leven van God'...daarom reeds in een werkelijke ofschoon onvolledige gemeenschap met elkaar leven'¹⁸.

Over kerkordelijke problemen is tussen Rome en Utrecht echter nog niet gesproken, terwijl het daarom bij de aanvang van het geschil toch te doen was. Bovendien blijkt dit soort problemen ook nu nog de grootste hinderpaal te vormen voor een echte verzoening tussen beide kerken.

Tot slot

Tijdens een van de vele herdenkingsbijeenkomsten die in 1995 in het kader van de vijftigste verjaardag van het einde van de Tweede Wereldoorlog werden gehouden, typeerde oud-minister P. Kooijmans verzoening als 'het leren leven met leed en pijn, omdat er een toekomst moet zijn. Het is de tegenpool van omzien in wrok, en kan een bevrijding na de bevrijding zijn. Het is de toekomstgerichte verwerking van het verleden'¹⁹.

Eerder in dit betoog ben ik een stap verder gegaan doordat ik een traject heb beschreven dat kerken moeten afleggen om ten opzichte van elkaar tot zo'n toekomst van verzoende verhoudingen te geraken. Wellicht zijn kerken zich van de noodzaak van zo'n strategie nog te weinig bewust. Uit het

uitgewerkte voorbeeld bleek hoe moeilijk het is het hoofd te bieden aan alle problemen die zich in de loop van het traject kunnen voordoen. Duidelijk werd dat specifieke gebeurtenissen in één van de betrokken (deel)kerken het toenaderingsproces van alle deelnemende kerken kunnen doorkruisen. Van belang is ook rekening te houden met het onderscheiden en soms wisselende karakter van de factoren die in de vroegere en actuele geschiedenis een rol spelen. Naarmate theologische meningsverschillen in een bepaald toenaderingsproces minder aan de orde zijn, kunnen kerkordelijke kwesties meer gewicht krijgen. Echt problematisch is ten slotte wanneer een gevorderd proces van toenadering stopt of zelfs geheel stil komt te liggen.

De werkelijkheid van heden en verleden is echter weerbarstiger en complexer dan ze op het eerste gezicht lijkt. Verzoening moet bevochten worden, niet één maal, maar steeds opnieuw. Het gaat om een permanent proces van reflectie en kritische bezinning op de bronnen van de christelijke traditie, die – en dat moet steeds opnieuw bedacht worden – alle kerken gemeenschappelijk hebben.

Noten

- 1 J.C. Hess, 'Duitse afwezigheid op 4 mei is een gemiste kans op verzoening', in: *NRC Handelsblad*, 1 mei 1995, 7; M. Muskens, 'Eerbetoen Soekarno als teken van verzoening', in: *Een-twee-ee*, 23 (1995), 11, 5-6.
- 2 W.H. van de Pol, *Het voortbestaan van kerk en christendom*, Roermond 1970, 164.
- 3 J. Willebrands, 'Veertig jaar Wereldraad van Kerken: een katholieke reflectie', in: *Kosmos + Oecumene*, 22 (1988), 6, 184-191.
- 4 Vergelijk L. Koffeman, 'Intercommunie en de eenheid die wij zoeken', in: J. van Beek en anderen, *Mysterie tussen leer en leven. Het belang van intercommunie voor het oecumenisch gesprek*, Zoetermeer 1993, 119-140.
- 5 *Katholiek Archief* 20 (1965), nummers 1140-1146; J.Y.H.A. Jacobs, 'Van waarnemer tot medespeler. De betrokkenheid van L.J. van Holk bij het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie (1962-1965)', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 16 (1993), 38, 1-23.
- 6 Uitspraak van H. Fiolet. Vergelijk R. Brico, 'Eenheid door vernieuwing', in: *Samen Kerk*, 10 (1985), 29.
- 7 'Herderlijk Schrijven van het Nederlands episcopaat over de deelname aan de oecumenische beweging', in: *Katholiek Archief*, 21 (1966), nummers 1156-1165.
- 8 Vergelijk voor het begrip 'gedeelde herinneringen': H.P.J. Witte (redactie), *Kerk tussen erfenis en opdracht. Protestant en katholieken op weg naar een gemeenschappelijk kerkbegrip*, Utrecht/Leiden 1994, 20-39 en 91.
- 9 A. Houtepen, 'Hierarchia veritatum en orthodoxie', in: *Concilium*, 4 (1987), 37-46, in het bijzonder 42.
- 10 J.A.G. Tans en M. Kok, *Rome-Utrecht. Over de historische oorzaken van de breuk tussen de rooms-katholieke en de oud-katholieke kerken en de huidige beoordeling van die oorzaken*, Hilversum/Antwerpen 1966, 94-96. Vergelijk ook F. Smit, '1889-1989. De Unie van Utrecht', in: P. Dirkse (redactie), *Kunst uit Oud-Katholieke Kerken*, Utrecht 1989, 34-49.
- 11 J. Berlis, 'Kerk ben je niet alleen', in: J. van Beek (en anderen), *Mysterie tussen leer en leven. Het belang van intercommunie voor het oecumenisch proces*, Zoetermeer 1993, 42.
- 12 L.J. Rogier, in: A.G. Weiler en anderen, *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1962, 213.
- 13 Vergelijk het Adres van de Rooms-Catholieke Oud-Bisschoppelijke Klerczy aan de Koning, ondertekend door J. van Santen, H.J. van Buul en H. Heykamp, de dato Utrecht 14 april 1853, alsook *Epistola ad Summum Pontificem Pium IX de litteris apostolis Ex qua die, d.d. 4 m. Martii 1853*, Ultrajecti, 1853; voorts het Herderlijk Onderrigt van den aartsbisschop van Utrecht en de bisschoppen van Haarlem en Deventer over de Onbevleete Ontvangenis der H. Maagd Maria, Utrecht, 1856, 35.
- 14 P.J. Maan, 'De oud-katholieke kerk tot heden', in: J. Visser en anderen, *Onafhankelijk van Rome, toch katholiek. 250 jaar oud-katholieke geschiedenis*, Hilversum 1973, 96.

- 15 J.A.G. Tans en M. Kok, *Rome-Utrecht*, 104-107.
- 16 Vergelijk *Archief van de Kerken*, 27 (1972), nummers 1042-1044: Nota betreffende de verhouding tussen de oud-katholieke kerk en de rooms-katholieke kerk.
- 17 *Archief van de Kerken*, 42 (1987), nummer 241. Vergelijk ook *CIC*, Roma 1983, capita 844, 1 en 844, 3.
- 18 Toespraak van J. Kardinaal Willebrands d.d. 14 maart 1989, in: *Een-twee-een*, 17 (1989), 6, 28.
- 19 'Herdenken betekent de vrijheid serieus nemen', in: *De Volkskrant*, 9 mei 1995, 3.